

احوال رتن سینگ زخمی

دکتر بابر نسیم آسی

عضو هیأت علمی گروه فارسی

دانشگاه جی سی لاهور، پاکستان

چکیده:

رتن سینگ زخمی یکی از شاعران معروف سیزدهم هجری قمری است که از فرقه سکسینه کایسته هندوان بود. خانواده او از علما و فضایی معروف عربی و فارسی و از چند پشت در خدمت شاهان اوده بودند. زخمی در لکهنو متولد شد و به اغلب علوم متداول روزگار و به زبان فارسی و عربی و ترکی و انگلیسی تخصص داشت. او در سال ۱۲۶۴ ق دین اسلام را پذیرفت و سه سال بعد آن، در ۱۲۶۷ ق، فوت کرد. زخمی در شعرگویی شاگرد مرزا محمد حسن قتیل بود. مهمترین اثر وی دیوان شعر فارسی است.

واژه های کلیدی: ادبیات شبه قاره، شعر فارسی، رتن سینگ زخمی،

شاهان اوده، دیوان، بررسی

مهارجہ رتن سینگ زخمی، شاعر معروف سدہ سیزدہم ہجری کہ از طرف شاہان اودہ بہ خطاب فخرالدولہ دبیر الملک مهارجہ رتن سینگ بہادر ہوشیار جنگ سرفراز بود. (عبدالحمی، ۱۹۲/۷) در تذکرہ انیس العاشقین در بارہ خود می نویسد:

”زخمی و هو مؤلف هذا الكتاب (انیس العاشقین) اسمہ رتن سینگ. باید دانست کہ مولدم دارالامارہ لکھنو است، روز شنبہ و شب یکشنبہ بیست و سوم محرم (۱۱۹۷ ق) یک ہزار و یک صد و نود و ہفت ہجری مطابق بیست و نہم دسامبر یک ہزار و ہفت صد و ہشتاد و دو عیسوی (۱۷۸۲ م) وقتی کہ چہل و شش دقیقہ از شب مذکور باقی بودہ.“ (زخمی، ۲۱۳ ب)

علی رضا نقوی در بارہ رتن سینگ می نویسد: ”اسم مؤلف این تذکرہ (انیس العاشقین) کنور رتن سینگ متخلص بہ زخمی است کہ از طرف شاہان اودہ بہ القاب منشی الملوک فخرالدولہ دبیر الملک مهارجہ (رتن سینگ) بہادر ہوشیار جنگ مفتخر شد.“ (نقوی، ۵۲۱)

اصلش از بریلی ہندوستان بود و از فرقہ سکسینہ کایستہ (Kayasth) ہندوان بود. بعضی افراد این فرقہ از فضلالی معروف عربی و فارسی بودہ اند، و امروز ہم بیش از سایر اقوام ہندو بہ زبانہای عربی و فارسی ذوق و علاقہ دارند. صاحب حدیقہ الشعرا می نویسد: ”او بہ اغلب علوم عالم و بہ زبان فارسی و عربی و ترکی و انگلیسی دانا بودہ، ازین جهت تفحص کردہ، اسلام را حق یافت، و در سال ہزار و دو بیست و شصت و چہار اسلام اختیار کرد، و بعد از سہ سال بدرود جہان نمود.“ (بیگی شیرازی، ۷۰۴/۱)

نصر اللہ مردانی در بارہ قبول اسلام زخمی نوشتہ است کہ ”زخمی ہندی (م. ۱۲۶۷ ق) از شاعران قرن سیزدہم کہ در ۱۲۶۴ ق بہ کسوت مسلمانی درآمد.“ (مردانی، ۱۰۷)

خانوادہ او از چندین پشت در خدمت شاہان اودہ بودند، و جدش راجا بہگوان داس دیوان و اتالیق وزیر الملک نواب آصف الدولہ بہادر، والی اودہ، بود؛ و مدتی ناظم بریلی ہم بود. پدرش رای بالک رام در سرکار والیان اودہ خدمت میرآتشی را انجام می داد، و آثار توپخانہ بالک گنج مرتبہ او ہنوز در لکھنو باقی است. (صبا، ۴۷۲)

نقوی در بارہ پدرش می نویسد: ”پدر زخمی، رای بالک رام متخلص بہ صبوری نائب

سفینه، شماره ۱۳، ۲۰۱۵ میلادی ۱۴۱

مهراجه چهالوال بوده، در سرکار نواب آصف الدوله سمت میرآتش را داشت، و توپخانه‌بالت گنج در لکهنو هنوز به نام وی مشهور است. مدتی صاحب دیوان نواب آصف الدوله بود. بالآخره در شوال ۱۲۱۱ ق به عظیم آباد رفت، و نواب مزبور که وی را خیلی دوست داشت، تاب جدایی نیاورده، روز ۲۸ ربیع الاول ۱۲۱۲ ق، ازین سرای فانی به عالم جاویدان شتافت، و بالت رام نیز خدمت شاهی را ترک گفته از دنیا و مافیها بیخبروبی پروا شد، و تا مدتی در بلاد مختلف هند سرگردان ماند. البته گاهی برای دیدن پسر خود، زخمی، می آمد و باز بعلت شوریدگی به سرگردانی می پرداخت، تا بالآخره در ۱۲۶۰ ق از این سرگردانی راحت شده و سر به زیر خاک کشیده، به خواب ابدی فرورفت. (نقوی، ۵۲۲)

در صبح گلشن آمده است: "زخمی مهراجه رتن سینگ بهادر که از شاهان اوده به خطاب فخر الدوله دبیرالملک مهراجه رتن سینگ بهادر هوشیار جنگ سرفراز بود، اصلش از بریلی رام پور است. پدرش رای بالت رام در سرکار وزیر الممالک نواب آصف الدوله بهادر والی ملک اوده عهده میرآتش را انصرام می نمود، توپخانه‌بالت گنج در لکهنو به نامش الی الان مشهور، و زخمی در عهد غازی الدین حیدر، اولین پادشاه دارالسلطنت لکهنو و ثمره الخلافة نصیرالدین حیدر پادشاه دومی، به خطاب و خدمت منشی الملوکی مخاطب و مامور بود، و در زمانه محمد علی شاه، سومین از شاهان لکهنو به منصب دیوانی آن ریاست و خطاب مهراجگی کلاه گوشه به آسمان سود، و پایان کار در سنه یک هزار و دو صد و شصت و چهار در دین اسلام را ملت حقه یافته، اختیار نمود و بعد سه سال در ۱۲۶۷ ق هجری راه آخرت پیمود، به اکثر علوم عربی و فارسی و ترکی و انگریزی و سانسکریت آشنایی داشت." (علی حسن، ۱۸۹)

در عنفوان جوانی ذوق اکتساب علوم به دلش افتاد، پس زبانهای مروج و معروف زمان خود را فرا گرفت و با علوم عقلی و نقلی آشنا شد، و در لکهنو از مولوی سید یوسف سهارنپوری کسب فیض کرد. زخمی چندین بار مسافرت هند هم اختیار کرد، و اولین مسافرت از لکهنو به بریلی کرد. بعداً در ۱۲۱۸ ق به کلکته رفت و در شرکت هند شرقی استخدام شد، و چند سال همانجا ماند. در ۱۲۳۰ ق به لکهنو بازگشت و با دربار شاه اوده وابسته شد. در باره سیاحت

خود می نویسد: "...و به سیراکثر بلاد هندوستان پرداختم. نخستین سفری که پیش آمد، از لکهنو به بریلی بود. بعد از آن به بندر کلکته. چون از کلکته برگشتم، در ازمنه مختلفه به بلاد مختلفه بوده ام، اما چند سال است که گاهی در لکهنو و اکثر در بریلی می باشم... الخ" (زخمی، ۲۱۳ ب) به نوشته نقوی: "وی در زمان غازی الدین حیدر اولین پادشاه اوده و پسر وی نصیرالدین حیدر دومین پادشاه اوده ملقب و خدمت منشی الملوك ملقب و مامور شد و در زمان محمد علی شاه سومین پادشاه اوده به سمت دیوانی آن ریاست، و به لقب مهاراجگی مفتخر و بالآخره وزیر دارای اوده شد." (نقوی، ۵۲۳)

زخمی در سال ۱۲۶۴ ق مذهب حقه را قبول و اختیار کرد (مدرس، ۱/۳۷۰) و سه سال بعد در ۱۲۶۷ ق فوت کرد. رتن سنگ زخمی شعر هم سرود و در شعر از مرزا محمد حسن قتیل اصلاح یافت. (مصفحی، ۱۱۵) به عقیده نقوی: "به عنایت... میرزا حسن (متخلص به) قتیل... (فن) شعر گفتن را آموخت و به سبک شعرای متقدم شعر می سرود، و به فارسی دیوانی ترتیب داده است." (نقوی، ۵۲۳)

زخمی در انیس العاشقین درباره استاد خود تذکرمی دهد: "در آغاز شباب که شوق اکتساب علوم خارخاری در دلم انداخت، گلی از هر گلشنی به دست آوردم و بعضی از السنه مشهوره را مثل فارسی، عربی، انگریزی و هندی هر قدر که مطلوب من بود، یاد گرفتم، و با علوم عقلیه و نقلیه درین زبانها آشنا شدم. تا به عنایت استادی مخدومی ابلغ البلغا، افصح الفصحا، میرزا محمد حسن قتیل طاب ثراه شعر گفتن گرفتم." (زخمی، ۳۱۳ ب)

مهمترین اثر زخمی دیوان فارسی اوست که در ۱۲۵۳ ق در مطبع محمدی لکهنو چاپ شد، ولی این نسخه چاپی از بین رفته است. (اعظمی، ۱۵) در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور دو نسخه خطی از این دیوان محفوظ است. (Abdullah, 4/6, 572). يك نسخه خطی این دیوان در دانشگاه بنارس هندو وجود دارد. (حسن عباس، ۱۷۳) علاوه بر دیوان تذکرة الشعرا به نام انیس العاشقین است که زخمی آن را در ۱۲۴۵ ق تألیف نمود. (مولوی شفیع، ۴۸) که مشتمل بر بیش از دو هزار شاعر است. زخمی این تذکره را به نام نصیرالدین حیدر، پادشاه

سفینہ، شماره ۱۳، ۲۰۱۵ میلادی ۱۴۳

اودہ، معنون و انتساب کردہ است۔ (سید عبداللہ، ۲۱۴)

از آثار دیگرش سلطان التواریخ (Riew, 962) بر موضوع تاریخ جهان و شاہان اودہ، معیارالازمان (Ivanow, 403) بر موضوع تقویم، شرح گل کشتی (Catalogue, 174) بر موضوع فن کشتی گیری، حدایق النجوم (فیاض محمود، وزیرالحسن عابدی، ۳۵۹/۵) درباره علم نجوم و جام گیتی نما (Nabi Hadi, 635) در رشتہ فلسفہ وجود دارد۔

کتابشناسی:

- اعظمی، محمد اسمعیل (۲۰۰۲ م) دراسات اسلامیه کے فروغ میں ہندوؤں کی خدمات، کتابی دنیا، دہلی، ہند۔
- بیگی شیرازی، سید احمد (۱۳۶۴ ش) حدیقة الشعراء، جلد اول (ادب و فرهنگ در عصر قاجاریہ)، بہ کوشش عبدالحسین نوایی، انتشارات زرین، تہران۔
- حسن عباس (۲۰۱۱ م) بنارس ہندو یونیورسٹی کا ذخیرہ مخطوطات، مجلہ سفینہ، شماره ۹، گروہ فارسی دانشگاه پنجاب، لاہور۔
- زخمی، رتن سینگ، تذکرہ انیس العاشقین، نسخہ خطی مملو کہ دانشگاه پنجاب لاہور، شماره 23/994 vi .
- سید عبداللہ (۱۹۶۷ م) ادبیات فارسی میں ہندوؤں کا حصہ، ص ۲۱۴، مجلس ترقی ادب، لاہور۔
- صبا، محمد مظفر حسین (۱۳۴۳ ش) تذکرہ روز روشن، مصحح محمد حسین رکن زادہ، کتابخانہ رازی، تہران۔
- عبدالحئی، بن فخرالدین الحسنی (۱۹۹۲ م) نزہة الخواطر، طیب آکادمی، ملتان۔
- علی حسن خان (۱۲۹۵ ق) تذکرہ صبح گلشن، مطبع شاہجہانی، بہوپال، ہند۔
- فیاض محمود، وزیر الحسن عابدی (۱۹۷۲ م) تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، ج ۵، فارسی ادب (سوم)، پنجاب یونیورسٹی لاہور۔
- مدرس تبریزی، محمد علی (۱۳۷۴ ش) ریحانة الادب، در شرح احوال و آثار علما، عرفا، فقہا، فلاسفہ، شعرا و خطاطین بزرگ اسلامی، انتشارات خیام، تہران۔

۱۴۴ بابر نسیم آسی/احوال رتن سینک زخمی

- مردانی، نصر اللہ (۱۳۷۱ش) ستیغ سخن (تذکرہ منظوم)، تہران.
- مصحفی، غلام ہمدانی (۱۹۳۴م) ریاض الفصحا، تذکرہ ہندی گویان، مرتبہ مولوی عبدالحق، انجمن ترقی اردو، اورنگ آباد (دکن)، ہند.
- مولوی شفیق، محمد (۱۹۲۷م) فارسی تذکرے، اورینٹل کالج میگزین، لاہور، شمارہ مئی، دانشگاه پنجاب، لاہور.
- نقوی، سید علی رضا (۱۳۴۳ش) تذکرہ نویسی فارسی در ہند و پاکستان، انتشارات علی اکبر علمی، تہران.

- . Catalague of the Arabic & Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library at Patna, 1977 vol XXXI (persian Poetry).
- . Ivanow Wladimir, (1926) Concise Description Catalague of the Persian Manuscripts in the Curzan Collection, Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
- . Nabi Hadi (1995) Dictionary of Indo-Persian Literature, New Delhi.
- . Riew, Charles (1966) Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, vol. III, Oxford Press, London.
- . Syed Abdullah (1948) A Descriptive Catalogue of Persian, Urdu and Arabic Manuscripts in Punjab University Library, Vol I, Fasciculus II, Lahore.